

УДК 316.3(477)

Теоретичні підходи до визначення соціальної сфери та особливості її функціонування в Україні

Кальницька М.А.

кандидат економічних наук, доцент,
Львівський торговельно-економічний університет

У статті проаналізовано сучасні підходи до визначення категорії «соціальна сфера», виокремлено такі три теоретичні підходи, як процесуальний, змістовий, інституційний. Особливості функціонування соціальної сфери в Україні розглянуто через призму сприятливих і несприятливих передумов, а також сприятливих і несприятливих чинників її розвитку.

Ключові слова: соціальна сфера, передумови і чинники розвитку соціальної сфери, рівень життя населення.

Кальницкая М.А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье проанализированы современные подходы к определению категории «социальная сфера», выделены такие три теоретических подхода, как процессуальный, содержательный, институциональный. Особенности функционирования социальной сферы в Украине рассмотрены через призму благоприятных и неблагоприятных предпосылок, а также благоприятных и неблагоприятных факторов ее развития.

Ключевые слова: социальная сфера, предпосылки и факторы развития социальной сферы, уровень жизни населения.

Kalnytska M.A. THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING OF SOCIAL SPHERE AND FEATURES OF ITS FUNCTIONING IN UKRAINE

In the paper the current approaches to the definition of the category of “social sphere” are analyzed. In the scientific article singled out three theoretical approaches to this concept: the procedural approach, semantic approach, institutional approach. Features of the social sphere functioning in Ukraine through the prism favorable and unfavorable conditions and factors of development are considered.

Key words: social sphere, prerequisites and factors of social sphere, standard of living.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток соціально-економічної системи, зростання національної економіки і вирішення низки економічних проблем завжди пов'язані з вирішенням соціальних проблем у суспільстві. Кризові явища в національній економіці знижують ефективність функціонування соціальної сфери, яка набуває негативних тенденцій розвитку і нагромаджує соціальні проблеми. Оскільки соціальна сфера є важливою складовою забезпечення життєдіяльності суспільства, сприяє розвитку людини та відтворенню людського капіталу, формуванню певного рівня життя у суспільстві, вона повинна завжди бути в полі зору наукових досліджень та державної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку соціальної сфери та підвищенню ефективності її функціонування присвячені наукові праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед науковців слід назвати таких, як А.М. Бабич [1], А.Ю. Булатецька [14], І.О. Верховод [4], А.А. Гейдт [5], Є.В. Горшеніна [6], О.А. Грішнова [7],

Є.В. Єгоров [1], Е.К. Зінь [9], В.Є. Козак [10], В.І. Куценко [11], В.А. Лазарєв [12], Л.О. Лазутіна [13], Я.А. Маргулян [14], М.К. Орлатий [16], Г.І. Осадча [17], А.А. Пакуліна [18], Г.С. Пакуліна [18], Р.П. Підлипна [19], І.М. Царук [21], С.А. Шевель [23], А.Г. Ягодка [24]. Науковці звертають увагу на те, що соціальна сфера має свої закономірності розвитку і є відносно самостійною системою із загальними та специфічними зв'язками, умовами функціонування, механізмами управління [13]. Соціальна сфера пов'язана з усіма сферами функціонування соціально-економічної системи і потребує подальшого наукового дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є систематизація та узагальнення визначень поняття «соціальна безпека» через розкриття її економічного змісту, а також конкретизація передумов і чинників розвитку соціальної сфери в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах динамічного розвитку соціально-економічної системи України вагоме місце посідає соціальна сфера. Соці-

альна сфера пов'язана з процесами забезпечення життєдіяльності людини і суспільства, продукує економічні блага для задоволення потреб людини, відповідно, відображає як рівень і якість життя у суспільстві, так і рівень розвитку національної економіки.

Соціальна сфера як важлива сфера національної економіки України на даному етапі є складною і динамічною системою, у якій відбуваються кількісні і якісні зміни, ця система постійно змінює напрями розвитку і трансформації, проте сьогодні вона характеризується низькою ефективністю функціонування. Водночас поняття «соціальна сфера» в Україні недостатньо відображено у чинних нормативно-правових актах. Крім цього, серед науковців як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі відсутній єдиний підхід до розуміння сутності цього поняття.

На наш погляд, можна виокремити три підходи до трактування поняття «соціальна сфера»:

- 1) процесуальний підхід (соціальні процеси та форми соціальної діяльності спрямовані на підвищення рівня життя у суспільстві);
- 2) змістовий підхід (спрямований на змістове наповнення поняття «соціальна сфера»);
- 3) інституційний підхід (розглядає інституційні одиниці, які забезпечують у суспільстві підвищення рівня життя).

З позиції процесуального підходу до соціальної сфери Е.К. Зінь трактує як діяльність стосовно здійснення просторових процесів у суспільстві, впровадження раціональних форм організації життя людей з точки зору умов праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості, відновлення життя, відтворення населення. Ця сфера, як зазначає науковець, безпосередньо пов'язана з політикою, економікою, соціологією, демографічними дослідженнями тощо [9, с. 126].

М.К. Орлатий розглядає соціальну сферу села як складову аграрної економіки, яка «відображає певне коло специфічних відносин, що складають єдину систему, знаходить своє відображення у процесах, що забезпечують життєдіяльність людини у суспільстві» [16, с. 7].

Як «сферу суспільних відносин, які охоплюють інтереси класів і соціальних груп, націй і народностей, відносини суспільства і особистості, умови праці і побуту, здоров'я і відпочинку» соціальну сферу трактують Л.Я. Баранова, А.І. Левин [2, с. 152].

А.М. Бабич, Є.В. Єгоров вважають, що соціальну сферу необхідно розглядати як «сис-

тему економічних відносин, що формуються в сфері освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства та в інших її галузях в умовах обмеженості ресурсів. Економічні відносини в цій сфері складаються в процесі відтворення соціальних благ, що набувають як речову форму, так і форму послуг, або корисного ефекту праці, що споживається в процесі його виробництва» [1, с. 9].

Розглядаючи соціальну сферу як складну і динамічну підсистему суспільства, Я.А. Маргулян і А.Ю. Булатецька наголошують на тому, що це сфера, де відбувається «діяльність людей щодо відтворення життя суспільства, ця діяльність пов'язана з функціонуванням різних соціальних відносин, умов і чинників, які забезпечують життєдіяльність соціальних груп і індивідів, їх відтворення, розвиток і удосконалення» [14, с. 23].

Найбільше визначень в науковій економічній літературі стосується саме змістового підходу, при цьому автори констатують, що соціальна сфера є сукупністю галузей, які визначають рівень життя, є сферою життєдіяльності, є суспільним простором відтворення людини тощо.

Так, Центром перспективних соціальних досліджень сформульовано таке визначення соціальної сфери: «це сукупність усіх галузей життєдіяльності суспільства, взаємопов'язаних з державними і недержавними установами, організаціями і підприємствами, які забезпечують загальний рівень життя громадян та сприяють зростанню їх благополуччя в державі, створюючи при цьому оптимальні умови для реалізації та самореалізації здібностей та інтересів тих же громадян» [22].

В цьому контексті у Великому тлумачному словнику сучасної української мови дається таке визначення соціальної сфери: «сукупність галузей, підприємств, організацій, які безпосередньо пов'язані і визначають спосіб і рівень життя людей, їх добробут, споживання (освіта, культура, охорона здоров'я тощо)» [3, с. 1360]. Таке ж визначення соціальної сфери подано в Економічній енциклопедії [8].

Є.В. Горшеніна вважає, що соціальну сферу характеризує широка сукупність галузей, які визначають не тільки рівень життя людей, але й спосіб їхнього життя [6, с. 53]. В.А. Лазарєв вважає, що соціальна сфера продукує різноманітні послуги для населення, а до її галузей відносяться ті, які безпосередньо впливають

на людину, умови її проживання, оточуюче середовище (охорона здоров'я, освіта, культура тощо) [12, с. 58].

Частина галузей соціальної сфери створює послуги, які задовольняють матеріальні потреби людей (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, громадське харчування, торгівля). Інші галузі виробляють послуги, що спрямовані на задоволення духовних потреб людей (наука, освіта, охорона здоров'я, спорт, мистецтво, культура, рекреаційний комплекс).

Загалом всі галузі соціальної сфери в економічній літературі поділяють на дві групи:

1) ринкові, або автономні, – торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, туризм, доходні об'єкти рекреаційного комплексу;

2) неринкові, або бюджетні, – охорона здоров'я, освіта, наука, культура і спорт, об'єкти рекреаційного комплексу, що вимагають державного чи регіонального (місцевого) фінансового втручання [13, с. 153; 21].

На думку Р.П. Підлипної, соціальна сфера – це «сектор економіки, в якому здійснюються виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ, а також відбувається забезпечення розширеного відтворення людського капіталу за участю держави як гаранту економічного забезпечення соціально достатнього рівня життя населення» [19, с. 63]. Таке визначення в контексті змістового підходу є не зовсім коректним, оскільки в соціальній сфері створюються не матеріальні блага, а послуги. На наш погляд, доцільніше використати поняття «економічні блага» замість поняття «матеріальні блага». Некоректно також стверджувати, що «соціальна сфера – це сфера виробництва і відтворення людини» [19, с. 64].

І.М. Царук також у визначенні соціальної безпеки використовує поняття «матеріальні блага» замість поняття «економічні блага» або послуги, проте заслуговує на увагу підхід автора з позицій широкого і вузького трактування поняття «соціальна сфера». І.М. Царук зазначає: «У широкому розумінні соціальна сфера – це сектор економіки, де здійснюються виробництво, розподіл та споживання матеріальних благ і створюються сприятливі умови для матеріального, фізичного та духовного розвитку суспільства. У вузькому розумінні соціальна сфера розглядається як сукупність сфер життєдіяльності суспільства, які забезпечують задоволення його різноманіт-

них потреб, оптимальні умови праці, побуту, здоров'я та відпочинку, всебічний розвиток людини, впливають на рівень суспільного добробуту та сприяють вирівнюванню рівня життя населення різних регіонів країни» [21].

В науковій монографії «Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики)» В.І. Куценко соціальну сферу трактує як «сукупність галузей, що безпосередньо пов'язані та найбільше визначають рівень життя населення та доступність для нього основних благ, необхідних для формування і розвитку особистості» [11, с. 56].

О.А. Грішнова соціальну сферу розглядає як сферу освоєння інвестицій в людський капітал, причому абсолютно незалежно від специфіки технологій задоволення потреб людини в благах, важливих для формування і розвитку її капіталу [7, с. 32].

Трактуючи сутність соціальної сфери, В.А. Скуратівський, О.М. Палій, Е.М. Лібанова вважають, що соціальна сфера є сферою життєдіяльності людського суспільства, де реалізуються інтереси класів, соціальних груп, етнонаціональних спільнот, що охоплює широку палітру соціального простору – від умов праці, побуту, здоров'я до соціально-класових, етнонаціональних, сімейно-шлюбних відносин [20, с. 344].

На думку В.Є. Козак, соціальна сфера включає частину галузей соціальної інфраструктури, що надають послуги [10, с. 4].

С.А. Шевель відстоює точку зору, що соціальна сфера – це «простір відтворення повсякденного життя, розвиток та самореалізація людини як особи» [23, с. 17].

Л.О. Лазутіна розглядає соціальну сферу як сферу, в якій безпосередньо не здійснюється виробництво продукції, але завдяки якій створюються умови для її виробництва, життєдіяльності, піднесення значення сільського способу життя тощо [13, с. 153].

Отже, в науковій літературі стосовно розуміння соціальної сфери явно домінують два розглянуті підходи, такі як процесуальний та змістовий. Інституційного підходу, який розглядає інституційні одиниці, функціонування яких спрямовано на забезпечення вищого рівня життя населення соціально-економічної системи, дотримуються І.О. Верховод [4], А.А. Пакуліна [18], Г.С. Пакуліна [18], С.М. Марєєв [15], Г.П. Солодков [15].

Так, А.А. Пакуліна і Г.С. Пакуліна трактують поняття «соціальна сфера» як «сукупність інституційних одиниць (позабюджетні фонди, благодійні фонди, професійні спілки), дер-

жавних і недержавних організацій (наукові, правоохоронні, освітні, медичні), які виробляють суспільно-корисні блага і послуги, мета яких полягає у підвищенні індивідуального і суспільного добробуту, що сприяє підтримці суспільства в стані економічної рівноваги» [18, с. 84].

І.О. Верховод вважає, що «сукупність установ, що обслуговують процеси відтворення людського потенціалу, разом із специфічними нормами, правилами, процедурами (інститутами), що сформувались у процесі їх діяльності, називають соціальною сферою» [4, с. 28].

З позицій інституційного підходу С.М. Марєєв і Г.П. Солодков як інституційні одиниці розглядають установи, що сприяють відтворенню людини та людської особистості [15, с. 6].

З теоретичної точки зору, на наш погляд, на особливу увагу заслуговує трактування соціальної сфери українським економістом А.Г. Ягодкою, який фактично об'єднує три сформульовані нами підходи до визначення поняття «соціальна сфера»: процесуальний, змістовий та інституційний. На його думку, соціальна сфера є не лише категорією, яка є сукупністю галузей і видів діяльності, підприємств, закладів і установ, які мають забезпечувати задоволення потреб людей у матеріальних благах, послугах, відтворенні роду, створенні умов для співіснування і співпраці людей у суспільстві згідно з чинними законами і загальноприйнятими правилами, але й сферою суспільної діяльності, яка спрямована на розвиток в людей духовності, виховання совісті, здатність розрізняти добро і зло, оцінювати свої вчинки, формулювати для себе моральні приписи і вимагати їх виконання [24, с. 5].

Водночас, на нашу думку, необхідно розмежовувати поняття «соціальна сфера» і «соціальна інфраструктура». На думку Г.І. Осадчої, як складова соціальної сфери соціальна інфраструктура – «це стійка сукупність матеріально-речових елементів, що створюють умови для задоволення всього комплексу потреб, з метою відтворення людини і суспільства та за своєю внутрішньою організацією система установ, підприємств та органів управління, що забезпечують функціонування всіх інститутів соціальної сфери» [17, с. 10]. Водночас в науковій літературі зустрічаються інші точки зору, згідно з якими поняття «соціальна сфера» і «соціальна інфраструктура» ототожнюються [5, с. 13].

Різноманітні теоретичні підходи до поняття «соціальна сфера» свідчать про багатоаспектність і різноплановість поняття «соціальна сфера». У цій сфері не здійснюється виробництво матеріальних благ, різноманітної продукції, а створюються різноманітні послуги, які сприяють створенню сприятливих умов для розвитку національного виробництва, забезпечення високого рівня життя у соціально-економічній системі, сприяють створенню соціально безпечного середовища для людини і суспільства. Теоретичне підґрунтя є умовою правильно сформульованого прикладного підходу до розвитку соціальної сфери в Україні. Водночас в Україні сьогодні соціальна сфера характеризується низьким ступенем задоволення основних життєво необхідних потреб більшості громадян, зростанням соціальної диференціації, погіршенням якості людського потенціалу, що несе в собі серйозну загрозу соціально-економічного розвитку країни [18, с. 81]. Низька суспільна ефективність функціонування соціальної сфери «зумовлена переважно необґрунтованою монополією бюджетного фінансування, що викривлює цільові настанови діяльності таких установ, фіксує залежність масштабів їх ресурсного забезпечення від штучних бюрократичних оцінок, проте робить їх абсолютно незалежними від оцінки результатів їх функціонування безпосередніми споживачами» [4, с. 37].

Тому в Україні пріоритетним завданням державної політики, спрямованої на соціально-економічний розвиток суспільства, є переорієнтація на забезпечення високого рівня безпеки у соціальній сфері, що потребує науково обґрунтованої стратегії розвитку із залученням значного фінансування з урахуванням досвіду західних країн.

Сьогодні в Україні існує низка передумов розвитку соціальної сфери. До сприятливих передумов, на наш погляд, належать:

1) наявність мережі об'єктів інституційної інфраструктури освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення, громадського харчування, транспорту і зв'язку;

2) наявність інтелектуально-кадрового, освітнього та науково-дослідного потенціалу розвитку соціальної сфери;

3) покращення індексу людського розвитку;

4) збільшення обсягів грошових доходів та витрат населення, зменшення офіційного розриву між верствами багатого і бідного населення, зокрема у територіальному аспекті;

5) поступове зменшення чисельності населення за межею бідності;

6) покращення характеристик придбання населенням споживчих та непродовольчих інвестиційних товарів, соціальних та інших послуг.

Проте в Україні наявні несприятливі передумови розвитку соціальної сфери, до яких ми відносимо:

- 1) зменшення ВВП на душу населення;
- 2) наявність істотних реальних диференціацій у рівні життя багатого і бідного населення, у просторово-територіальному аспекті;
- 3) великі обсяги тінізації ринку праці, зайнятості, доходів і витрат населення;
- 4) високий рівень корупції в освітній, культурній сферах, житлово-комунальному господарстві та системі надання державних соціальних послуг;
- 5) нераціональність структури доходів і витрат населення, низький рівень державного фінансування підтримки і розвитку соціальної сфери;
- 6) зменшення очікуваної тривалості життя, зменшення чисельності населення, звуження освітнього потенціалу;
- 7) погіршення стану розвитку та якості функціонування об'єктів соціальної та житлово-комунальної інфраструктури.

На нашу думку, разом із виокремленням передумов необхідно конкретизувати чинники, які також поділяємо на сприятливі і несприятливі. До чинників, які позитивно впливають на розвиток соціальної сфери в економічній системі України, ми відносимо:

- 1) імплементацію європейських норм і стандартів соціальної політики;
- 2) формування тенденцій до розвитку інтелектуально-кадрового та освітньо-інноваційного потенціалу соціальної сфери;

3) підвищення якості та ефективності освітньої і науково-дослідної діяльності, зростання рівня інтелектуалізації економіки та соціальної сфери;

4) розвиток соціальних стандартів у сфері соціально-трудових відносин;

5) розвиток сімейної медицини, розбудову об'єктів фізичної культури та спорту.

Негативно на розвиток вітчизняної соціальної сфери впливає низка чинників, які ми називаємо несприятливими чинниками. До них відносимо:

- 1) зменшення чисельності та погіршення якості інституціонального забезпечення функціонування соціальної сфери;
- 2) подальший занепад матеріально-технічної та технологічної бази закладів соціальної і житлово-комунальної сфер;
- 3) зростання вартості соціальних послуг та соціального забезпечення в умовах євроінтеграції;
- 4) ускладнення ситуації з глобальними захворюваннями;
- 5) зменшення обсягу введеного в експлуатацію житла;
- 6) погіршення екологічної ситуації.

Висновки з цього дослідження. Сформульований теоретичний підхід, а також виокремлення сприятливих та несприятливих передумов розвитку соціальної сфери в Україні та чинників, які впливають на цей процес, мають велике прикладне значення і є інформаційним базисом для вироблення та здійснення державної політики, спрямованої на підсилення сприятливих і обмеження несприятливих передумов, стимулювання позитивних та стримування негативних чинників розвитку вітчизняної соціальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабич А.М. Экономика и финансирование социальной сферы / А.М. Бабич, Е.В. Егоров. – Казань : Центр экспертизы и маркетинга КГУ, 1996. – 242 с.
2. Баранова Л.Я. Потребности, доходы, потребление / Л.Я. Баранова, А.И. Левин. – М.: Экономика, 1988. – 248 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мов (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Верховод І.О. Теоретичні основи ідентифікації та принципи реформування соціальної сфери економіки сучасної України / І.О. Верховод // Україна: аспекти праці. – 2014. – № 6. – С. 28–37.
5. Гейдт А.А. Теоретические и концептуальные основы стратегического планирования развития инфраструктуры народного хозяйства / А.А. Гейдт. – СПб. : Нестор, 2003. – 244 с.
6. Горшенина Е.В. Система основных социально-экономических индикаторов для уровня жизни в регионе / Е.В. Горшенина // Вопросы статистики. – 1996. – № 4. – С. 47–55.
7. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Грішнова. – К. : Знання, 2001. – 254 с.
8. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecodn.info/text/Econom/encyclostr/E-758.htm>.

9. Зінь Е.К. Регіональна економіка / Е.К. Зінь. – К. : Професіонал, 2008. – 528 с.
10. Козак В.Є. Трансформація економічних відносин в соціальній сфері / В.Є. Козак // Соціальна сфера в перехідній економіці : зб. наук. праць / ред. кол.: В.М. Новиков (відп. ред.) та ін. – К., 2000. – 132 с.
11. Куценко В.І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики) : [монографія] / В.І. Куценко ; за наук. ред. Б.М. Данилишина. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 818 с.
12. Лазарев В.А. К вопросу о соотношении понятий «сфера услуг», «непроизводственная сфера», «социальная сфера», «сфера обслуживания» и «сфера сервиса» / В.А. Лазарев // Науковедение. – 2016. – Т. 8. – № 6. – С. 53–63.
13. Лазутіна Л.О. Економічна сутність категорії «соціальна сфера сільських територій» / Л.О. Лазутіна // Вісник Сумського національного аграрного університету. Фінанси і кредит. – 2013. – № 1. – С. 150–154.
14. Маргулян Я.А. Социальная сфера региона как пространство развития человеческого капитала / Я.А. Маргулян, А.Ю. Булатецкая // Экономика, право, организация и управление в социальной работе : сборник научных трудов. – СПб., 2017. – С. 19–28.
15. Мареев С.Н. Социальная сфера социалистического общества / С.Н. Мареев, Г.П. Солодков. – М. : Знание, 1989. – 48 с.
16. Орлатий М.К. Соціальна сфера села та економічний механізм регулювання її розвитку : автореф. дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / М.К. Орлатий ; Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 1999. – 39 с.
17. Осадчая Г.И. Социальная сфера: методология анализа и управления / Г.И. Осадчая // Общество и экономика. – 2000. – № 9–10. – С. 8–29.
18. Пакуліна А.А. Дослідження особливостей соціальної сфери України в умовах глобалізації економіки та аналіз трансформації її інституційного середовища / А.А. Пакуліна, Г.С. Пакуліна // Економічний простір. – 2014. – № 84. – С. 80–88.
19. Підлипна Р.П. Соціальна сфера в контексті її функціонування / Р.П. Підлипна // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: економічна. – 2015. – Вип. 48. – С. 62–65.
20. Соціальна політика : [навчальний посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності «Державне управління»] / [В.А. Скуратівський, О.М. Палій, Е.М. Лібанова]. – К. : Видавництво УАДУ, 1997. – 360.
21. Царук І.М. Теоретичні підходи щодо визначення соціальної сфери як складової економіки та її функцій / І.М. Царук // Економіка. Управління. Інновації. – 2009. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2009_1_18.
22. Центр перспективних соціальних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cpsr.org.ua>.
23. Шевель С.А. Социальная сфера общества и личность : [монография] / С.А. Шевель. – Минск : Наука и техника, 1988. – 186 с.
24. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика : [навчальний посібник] / А.Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2000. – 212 с.